

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

MƏHƏMMƏD ALLAHŞÜKÜR OĞLU PAŞAZADƏ

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT PROSESİNDƏ
PROSESSUAL FORMA VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ**

5612.01 – Cinayət prosesi, kriminalistika və məhkəmə ekspertizası;
əməliyyat-axtarış fəaliyyəti

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
«Cinayət prosesi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

M.S.QƏFƏROV
Hüquq üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər:

K.N.SƏLİMOV
Hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor

F.Y.XƏLİLOV
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Milli Aviasiya Akademiyasının
«Hüquqşünaslıq» kafedrası

Dissertasiya işinin müdafiəsi «31 »_05__ 2014-cü il tarixdə saat
__:__-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.013 Dissertasiya
şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət
Universiteti, I tədris binası, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat « » _____ 2014-cü il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.02.013 Dissertasiya şurasının
elmi katibi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru:**

Ə.Q.MƏMMƏDOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində prosesual formanın mahiyyətindən və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən bəhs edən tədqiqat mövzusunun aktuallığı eyni zamanda bir neçə amillə şərtlənmişdir.

Birincisi, nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət fəaliyyətinin bütün sahələrində müstəqil və milli maraqlara xidmət edən siyasi xətt formalaşdırılmış və bu xətt üzrə daxili və xarici siyasətin yeni istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yeniliklər cinayətkarlığa qarşı mübarizə siyasətindən də yan keçməmiş və müstəqillikdən sonra cinayət-hüquqi və cinayət prosesual hüquq siyasətinə yeni baxış formalaşmış, qəbul edilən yeni qanunvericilik aktlarında fundamental dəyişikliklər və yeniliklər nəzərdə tutulmuş, ölkədə geniş miqyaslı və çoxmərhələli məhkəmə-hüquq islahatlarına başlanmışdır. Şübhəsiz, qeyd edilən bütün bu yeniliklər həm ümumilikdə cinayət mühakimə icraatının, həm də ayrı-ayrı hüquq institutlarının prosesual formasına öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən cinayətkarlığa qarşı mübarizə siyasətinin özü, inkişaf tendensiyası ilə xarakterizə edilə bilər. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, Ulu öndər Heydər Əliyevin «Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» 9 avqust 1994-cü il tarixli Fərmanının, «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi haqqında» 17 iyun 1996-cı il tarixli Fərmanının, «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanının, onun ardınca isə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamının, «Azərbaycan Respublikasının İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planının (2009-2013-cü illər) təsdiq edilməsi haqqında» 6 fevral 2009-cu il tarixli Sərəncamının, «Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanının, «Dövlət və bələdiyyə əmlakının və vəsaitlərinin idarə olunması sahəsində korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» 22 iyun 2009-cu il tarixli Fərmanının və s. müddəaları və onların icra edilmə səviyyəsi bu fikrin həqiqiliyinə tam dəlilətdir. Bu səbəbdən, tədqiqat mövzusunun aktuallığı, ilk növbədə, müstəqillikdən sonra həyata keçirilən yeni hüquq siyasətinin və davam edən məhkəmə-hüquq islahatlarının ayrı-ayrı hüquq institutlarının prosesual formasına təsiri qanunauy-

ğunluqlarının öyrənilməsi zərurəti ilə izah edilir.

İkincisi, nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı hüquq institutlarının prosesual formasını müəyyən edən normativ bazası yenilənmiş və hal-hazırda həmin baza daimi təkmilləşdirilmə prosesini keçməkdədir. İlk öncə, 12 noyabr 1995-ci il tarixdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə cinayət-prosesual hüquqa bir sıra əhəmiyyətli yeniliklər gətirilmişdir. Onlardan prosesual forma məsələlərinə təsir edən ən əhəmiyyətliylərindən biri cinayət mühakimə icraatında çəkişmə prinsipinin təsbit edilməsi olmuşdur. Bu prinsipin təsbit edilməsi ilə cinayət-prosesual hüquqda tərəflər arasında hüquq və imkanlar bərabərliyinin və balansının gözlənilməsi məsələləri xüsusilə aktuallaşmış, bu da, öz növbəsində, əksər cinayət-prosesual hüquq institutlarının yeni prosesual formada tətbiq edilməsini şərtləndirmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda və xarici ölkələrin cinayət prosesində çəkişmə forması həqiqətin müəyyən edilməsinin ən optimal forması kimi qəbul edilmişdir.

14 iyul 2000-ci il tarixdə yeni Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin qəbul edilməsi isə cinayət-prosesual formada dəyişikliklərin pik nöqtəsi olmuşdur. Yeni Cinayət-Prosesual Məcəllənin qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında cinayət prosesi iştirakçılarının hüquqları və vəzifələri sistemində, cinayət prosesinin quruluşunda (mərhələlər və xüsusi icraatlar sistemində), prosesual məcburiyyət tədbirlərinin sistemində və tətbiq edilməsinin prosesual formasında, istintaq hərəkətlərinin sistemində və prosesual formasında və bir çox digər məsələlərdə əhəmiyyətli yeniliklər öz təsbiti tapmışdır.

Bu səbəbdən, tədqiqat mövzusunun aktuallığı, həm də, qəbul edilmiş yeni qanunvericiliklə ayrı-ayrı prosesual hüquq institutlarının prosesual formasında baş vermiş dəyişikliklərin, təsbit edilmiş yeniliklərin mahiyyətinin dərk və izah edilməsi zərurəti ilə şərtlənmişdir.

Üçüncüsü, qeyd edilməlidir ki, yeni hüquq siyasətinin formalaşdırılması və yeni qanunvericiliyin qəbul edilməsi, öz növbəsində, məhkəmə-hüquq islahatlarının ardıcılığını və qanunvericiliyin davamlı təkmilləşdirilməsini şərtləndirmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının prioritetliyinin, cinayət mühakimə icraatının çəkişmə formasının elan edildiyi bir şəraitdə, ədalət mühakiməsinin maraqları ilə insan hüquqlarının təminatı arasında balansın gözlənilməsi məsələsi xüsusilə aktuallaşmışdır. Şübhəsizdir ki, həm bu məsələdə, həm də digər məsələlərin tənzimlənməsində «tam ideal» adlandırıla biləcək milli qanunvericiliyin yaradılması, demək olar ki, mümkün deyildir, lakin cəmiyyətin müəyyən inkişaf pilləsinə tam uyğun gələn ən optimal norma modellərinin işlənilib hazırlanması bir o qədər də əlçatmaz ideya deyildir. Fikrimizcə, cinayət mühakimə icraatına münasibətdə Azərbaycan Respublikasında hazırda həyata keçirilən hüquq siyasəti məhz bu ideyaya, yəni ədalət mühakiməsinin maraqları ilə insan haqlarının təminatı arasında balansın yaradılmasına yönəlmiş optimal prosesual formaların

hazırlanması və tətbiq edilməsinə xidmət etməsi ilə xarakterizə edilə bilər. Hər iki marağa paralel olaraq cavab verən prosessual formalar bir tərəfdən cinayət mühakimə icraatının effektivlik dərəcəsini artırmaqla, onun qarşısında duran əsas vəzifələrin həllinə xidmət edirsə, digər tərəfdən insan hüquqlarının cinayət mühakimə icraatının hər mərhələsində tam gözənilməsinə və təmin edilməsinə şərait yaradır. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin özünün genezis tendensiyaları buna bir daha dəlalət edir. Belə ki, yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsi qəbul ediləndən etibarən daim təkmilləşdirilmə prosesindədir. 2 iyul 2001-ci il tarixdə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə ilk əlavə və dəyişikliklər edilmiş və bundan sonra cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair 60-a yaxın müstəqil qanun qəbul edilmiş, həmin qanunlarla mütəmadi olaraq ayrı-ayrı prosessual hüquq institutlarının prosessual forması insan hüquqlarının prioritetliyi və ədalət mühakiməsinin maraqları arasındakı balans ideyası rəhbər tutulmaqla təkmilləşdirilmişdir. Bu təkmilləşdirmə işi bu gün də davam edir və bu amil bir daha göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində prosessual forma məsələsi tam həllini tapmamışdır və o, hazırda inkişaf mərhələsindədir.

Bunlarla yanaşı, həmçinin qeyd edilməlidir ki, son illər ərzində, yeni Cinayət-Prosessual Məcəllənin ayrı-ayrı müddələrinin şərhilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu 20-yə qədər qərar qəbul etmiş, bu qərarları ilə bir sıra prosessual hüquq institutlarının prosessual formasının düzgün dərk və tətbiq edilməsində, Milli Məclis tərəfindən bəzi prosessual institutların prosessual formasının təkmilləşdirilməsi işinin stimullaşdırılmasında, Konstitusiyaya uyğun gəlməyən prosessual formaların ləğv edilməsində, qanunlarda müəyyən edilməmiş, lakin ictimai münasibətlərin tənzim edilməsi üçün obyektiv ehtiyac duyulan prosessual formaların müvəqqəti şəkildə təsbit edilməsində əhəmiyyətli işlər görmüşdür.

Odur ki, tədqiqat mövzusunun aktuallığı səbəblərindən biri də cinayət prosessual formanın inkişaf tendensiyalarının müəyyən edilməsi zərurətidir.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, milli cinayət-prosessual hüquq doktrinasında prosessual formanın problemlərinə həsr edilmiş vahid monoqrafik və kompleks xarakterli elmi tədqiqat işləri aparılmamışdır. Ayrı-ayrı tədqiqat işlərində isə tək-tək seçilmiş prosessual hüquq institutlarının prosessual formasına dair irəli sürülmüş mülahizələr bəzən cinayət prosesində prosessual forma probleminin mahiyyətinin və məzmununun dərk edilməsi üçün kifayət etmir. Başqa sözlə, hazırda milli cinayət-prosessual hüquqda ədalət mühakiməsi maraqlarına və insan haqlarının təmin edilməsinə paralel surətdə cavab verən optimal prosessual formanın işlənməsi prinsipləri və şərtləri haqqında nəzəri biliklər kifayət qədər deyildir. Odur ki, tədqiqat mövzusunun aktuallığı səbəblərindən sonuncusu milli cinayət-prosessual hüququnda «prosessual forma haqqında təlim», onun prinsipləri və şərtləri barədə yeni nəzəri biliklərə duyulan ehtiyacdır.

Mövzunun elmi işlənmə dərəcəsi. Cinayət-prosessual formanın

ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif dövrlərdə bir sıra görkəmli ailmlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Azərbaycan alimləri sırasında dərslük səviyyəsində cinayət-prosessual forma haqqında konseptual müddəalar prof. C.H. Mövsümov tərəfindən yaradılmış, daha sonra prof. M.Ə. Cəfərquliyev tərəfindən həmin ideyalar davam etdirilmişdir. Cinayət-prosessual forma problemi sovet dövründə kifayət qədər aktual olduğu üçün həmin dövrdə bu məsələyə həsr edilmiş bir sıra fundamental monoqrafik əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərdən xüsusilə aşağıdakılar qeyd edilməlidir: M.L. Yakubun «Sovet cinayət mühakimə icraatında prosessual forma» əsəri, V.M. Qorşenev və P.Y. Nədbaylonun redaktəsi ilə çap olunmuş «Hüquqi prosessual forma. Nəzəriyyə və təcrübə» əsəri, Voronej Universitetində çapdan çıxmış «Cinayət-prosessual formanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi» adlı elmi əsərlər toplusu. Eyni zamanda, aşağıda adları sadalanan alimlər cinayət-prosessual formanın ayrı-ayrı konseptual aspektlərini müəyyənləşdirməyə nail olmuşdurlar: M.S. Stroqoviç, R.D. Raxunov, V.K. Bobrov, Y.İ. Stetsovskiy, P.F. Paşkeviç, Y.K. Yakimoviç, L.V. Qolovko, M.F. Məlikova, F.Y. Səməndərov, Ə.İ. Əliyev, İ.M. Rəhimov, F.S. Abdullayev, C.İ. Süleymanov, F.M. Cavadov, İ.V. Vəliyev, H.S. Qurbanov, K.N. Səlimov, K.Q. Saricalinskaya, M.S. Qəfərov, F.M. Abbasova, İ.S. Abbasova, R.H. İsgəndərov, A.X. Kişiyev və s.

Müasir dövrə aid cinayət-prosessual formanın müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməsinə həsr olunmuş bir neçə monoqrafik xarakterli dissertasiya işi vardır: M.S. Manova tərəfindən cinayət-prosessual icraatların nəzəri problemləri və onların formalarının differensiasiyası məsələləri, A.A. Sıçev tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə cinayət-prosessual formanın differensiasiyası məsələləri, A.A. Slavqorodskix tərəfindən məhkəməyədək icraat zamanı məhkəmə müdafiəsinin təmin edilməsində cinayət-prosessual formanın əhəmiyyəti məsələləri, S.N. Smityuşenko tərəfindən cinayətin əlamətlərinin aşkar edilməsinin prosessual forması məsələləri, D.P. Velikiy tərəfindən cinayət-prosessual formanın vahidliyi və differensiasiyası məsələləri tarixi, müasirlik və perspektiv aspektlərdən tədqiq edilmişdir.

Azərbaycanda cinayət-prosessual formanın nəzəri və konseptual məsələlərinə həsr edilmiş müstəqil monoqrafik tədqiqat işi yazılmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı qismində bütövlükdə cinayət-prosessual fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, eləcə də ayrı-ayrı cinayət-prosessual hüquq institutlarının realizəsi zamanı prosessual forma daxilində təhqiqat, istintaq, prokurorluq, məhkəmə orqanları ilə cinayət prosesində iştirak edən şəxslər və onların öz aralarında yaranan prosessual hüquq münasibətləri çıxış edirlər.

Tədqiqatın **predmetini** ayrı-ayrı cinayət-prosessual hüquq institutlarının prosessual formasının problemləri, bu prosessual formalara dair nəzəri fikirləri əks etdirən hüquq ədəbiyyatı, həmin prosessual formaların rəsmiləşdirildiyi milli və xarici qanunvericilik, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin bu prosessual formaların mahiyyətinin və

məzmununun izah edilməsinə yönəlmiş qərarları, digər məhkəmə-istintaq təcrübəsi, rəsmi statistik məlumatlar və hüquq tətbiq edən orqanların real fəaliyyət şəraiti təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının müasir cinayət mühakimə icraatının məhkəmə-yədək və məhkəmə mərhələlərinin prosessual formasının təkmilləşdirilməsinə xidmət edən konkret nəticələrin əldə edilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr sistemi müəyyən edilmişdir:

- Cinayət-prosessual forma kateqoriyasının doktrinal izahlarının öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, təhlili, cinayət-prosessual formanın əlamətlərinin müəyyən edilməsi və müvafiq müəllif interpretasiyasının hazırlanması;
- Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında prosessual formanın tarixi inkişaf tendensiyalarının öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- Xarici dövlətlərin cinayət prosesində ayrı-ayrı cinayət-prosessual hüquq institutlarının prosessual formasının müqayisəli kontekstdə araşdırılması;
- Cinayət-prosessual formanın vahidliyi tələbi və differensiasiya imkanlarının normativ-hüquqi əsaslarının öyrənilməsi;
- Prosessual formanın müəyyən edilməsi üzrə cinayət-prosessual qanunvericilikdə istifadə edilmiş qanunvericilik texnikasının təhlili;
- Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin cinayət işinin başlanması üzrə fəaliyyətin prosessual formasını müəyyən edən normalarının təhlili və təkmilləşdirilməsi yollarının işlənilib hazırlanması;
- Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin istintaq hərəkətlərinin prosessual formasını müəyyən edən normalarının təhlili və təkmilləşdirilməsi yollarının işlənilib hazırlanması;
- Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin məhkəmə baxışının prosessual formasını müəyyən edən normalarının təhlili və təkmilləşdirilməsi yollarının işlənilib hazırlanması;
- Ədalət mühakiməsinin maraqları və insan hüquqlarının təminatı tələblərinə paralel olaraq cavab verən, onlar arasında balansı təmin edən konkret prosessual forma modellərinin (konkret məzmunlu qanunvericilik təklifləri şəklində) irəli sürülməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsasını dialektik idrak təlimi təşkil edir. İşin **metodikasını** isə, həm ümumi, həm də xüsusi tədqiqat metodları: analiz, sintez, müqayisəli tədqiqat, tarixi yaraşma, sistemli yanaşma, statistik təhlil, sosioloji sorğu və s. metodları təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, cinayət hüququ və cinayət-prosessual hüquq sahəsində aparılmış klassik və müasir elmi-tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqatın normativ əsası. Tədqiqatın nəticələri beynəlxalq-hüquqi aktların, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət, cinayət-prosessual və digər

sahəvi qanunvericilik normalarına əsaslanmışdır. Dissertasiyada Azərbaycan Respublikasının əvvəllər qüvvədə olmuş cinayət-prosessual qanunvericiliyindən istifadə edilmiş, bir sıra xarici ölkələrin (Böyük Britaniya, AFR və s.) və MDB dövlətlərinin qanunvericilik təcrübəsinə müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın empirik əsasını ayrı-ayrılıqda öyrənilmiş və ümumiləşdirilmiş 100-dən artıq cinayət işinin materialları və ümumilikdə 150 nəfər təcrübə işi arasında həyata keçirilmiş sosioloji sorğunun nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi əvvəllər bu sahədə yazılmış dissertasiya işlərinin nəticələrini təkrarlamadan əldə edilmiş nəticələrin və təkliflərin yeniliyi ilə izah edilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi, həmçinin, müdafiəyə çıxarılmış elmi muddəaların yeniliyi ilə şərtlənir.

Dissertasiya işi ilə bağlı aşağıdakı **yeni elmi müddəalar** müdafiəyə təqdim olunur:

1. Cinayət-prosessual forma kateqoriyasının müəllif interpretasiyası verilir və cinayət prosessual formanın növbəti əlamətləri arqumentasiya edilir: *əhatəlilik əlaməti* – prosessual forma cinayət prosesi üçün onun başlanması bitməsinədək xasdır; *müfəssəllik əlaməti* – prosessual forma cinayət prosesinin hər bir mərhələsi, onun hər bir mərhələsi daxilində həyata keçirilən hərəkətlər və onların nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi və s. ən xırda detallar üçün də xasdır; *məntiqi ardıcılıq əlaməti* – prosessual forma cinayət prosesinin vahid sistemini təmin etmək üçün ayrı-ayrı mərhələlərinin, hər bir mərhələnin daxilində həyata keçirilən hərəkətin və hər bir hərəkətin nəticəsinin rəsmiləşdirilməsinin həyata keçirilməsi şərtlərini, qaydasını və ardıcılığını müəyyən edir; *normativlik əlaməti* – prosessual forma qanunla müəyyən edilir, prosessual formanın pozulması qanunun pozulması deməkdir. Prosessual formanın əhəmiyyəti onun unifikasiyası vasitəsilə bütün işlər üzrə prosesin ayrı-ayrı mərhələlərinin və prosesual hüquq institutlarının vahid qaydalarının və proses iştirakçılarının hüquqlarının vahid təminatların müəyyən edilməsi, bununla da, xaotikliyin, nizamsızlığın və özbaşınalığın istisna edilməsi, həmçinin, onun differensiasiyası vasitəsilə konkret hallarda qanunla nəzərdə tutulmuş, lakin bir-birindən fərqlənən qaydalardan daha səmərəlilərinin (*məsələn, bəzi böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə icraatın sadələşdirilmiş qaydalarda aparılması da tələb olunan səmərəlilik dərəcəsinə nail olmaq üçün kifayət etdiyinə görə bu icraat qaydaları differensiasiya edilir*) və ya daha mədsəduyğun olanlarının (*məsələn, cinayət prosesində diplomatik immunitetə malik olan şəxslər barədə məsələlərin həlli daha səmərəli olduqlarına görə yox, diplomatik əlaqələr və münasibətlər mülahizələrinə görə daha məqsəduyğun olduqlarına görə «fərqli» qaydada həll edilir*) tətbiqinin təmin edilməsi ilə izah edilir.

2. Cinayət-prosessual formanın vahidliyi ideyası özünü cinayət prosesinin prinsiplərindən birində, yəni hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi tezisi ilə biruzə verir. Konstitusion prinsip olmaqla, o,

cinayət ədliyyəsinə bütünlükdə aiddir və odur ki, həmin prinsip bu sahəyə münasibətdə özünü *maddi və prosessual* aspektlərdə biruzə verir. Hüquq bərabərliyi prinsipi həm AR CPM-in 11-ci maddəsində, həm də AR CM-in 6-cı maddəsində təsbit edilmişdir. Eyni ideyalardan bəhrələnməklərinə baxmayaraq, sahəvi prinsip kimi formulə edilmələri zamanı onların hər birində məntiqi vurğu fərqli məqamların üzərinə qoyulmuşdur;

3. Cinayət-prosessual formanın vahidliyi ideyası əks etdirən prinsip kimi AR CPM-in 11-ci maddəsində təsbit edilmiş «Hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi» prinsipinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

3.1. AR CPM-in 11.2-ci maddəsi kontekstindən insanlara hər hansı bir əlamətə görə yalnız *üstünlük vermənin* qadağan edilməsi, həmin əlamətə görə hüquqların məhdudlaşdırılmasının qadağan edilməsini ehtiva edə bilmədiyindən maddənin quruluşu qənaətbəxş hesab edilmir. Üstünlük vermə qadağası ilə hüquqları məhdudlaşdırma qadağası fərqli kateqoriyalardır və hüquq bərabərliyi prinsipi baxımından hər ikisi zəruri element kimi çıxış edirlər. Bu səbəbdən, AR CPM-in 11.2-ci maddəsində «üstünlük vermir» sözlərindən sonra «və ya hüquqlarını məhdudlaşdırmır» sözlərinin əlavə edilməsi təklif edilir: «11.2. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar cinayət prosesində iştirak edən şəxslərdən hər hansı birinə vətəndaşlıq, sosial, cinsi, irqi, milli, siyasi və dini mənsubiyyətindən, dilindən, mənsəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, yaşayış yerindən və olduğu yerdən asılı olmayaraq və qanunla əsaslandırılmamış digər mülahizələrə görə üstünlük vermir və ya hüquqlarını məhdudlaşdırmır»;

3.2. AR mili qanunvericiliyinə əsasən, əslində, barəsində cinayət təqibinin həyata keçirilməsi üçün *xüsusi qayda* nəzərdə tutulmuş subyektlərin dairəsi AR CPM-in 11-ci maddəsində təsbit edilmiş siyahıya nisbətən genişdir. Odur ki, siyahıdan kənar qalmış subyektlərin adlarının AR CPM-in 11.3-cü maddəsinin məzmununa əlavə edilməsi təklif edilir. Bunun üçün həmin maddədə «prezidenti» sözündən sonra «prezidentliyə namizəd» sözlərini, «deputatları» sözündən sonra isə, «deputatlığa namizəd» sözlərini əlavə etmək lazımdır: «11.3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidenti və onun arvadı (əri), prezidentliyə namizəd, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları, deputatlığa namizəd, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman), Məhkəmə-Hüquq Şurasının üzvləri və Azərbaycan Respublikasının hakimləri barəsində cinayət təqibinin xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bu Məcəllə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunları ilə müəyyən edilir».

4. Cinayət işinin başlanması mərhələsinin prosessual formasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə müəllif təklif edir ki, istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi ibtidai araşdırmanın prosessual formasının elementi olduğu üçün, cinayət işinin başlanması mərhələsində bu elementdən imtina edilsin, onun əvəzinə cinayət işinin başlanması haqqında məsələnin həlli

üçün zəmin yaradan xüsusi prosessual vasitələr nəzərdə tutulsun. Bu ideyanın inkişafı olaraq, cinayət işinin başlanması mərhələsində hadisə yerinə baxış və ekspertizanın təyin edilməsi istintaq hərəkətlərindən imtina edilməsi, onların əvəzinə eyni qnoseoloji əsaslara malik olan, lakin fərqli cinayət-prosessual formalarda təzahür olunan *müayinə* və *mütəxəssis təliqəsinin alınması* kimi prosessual hərəkətlərin qanunda təsbit edilməsi təklif edilir və əsaslandırılır. Təkliflə əlaqədar AR CPM-in 207-ci maddəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə müvafiq prosessual formanın dəyişdirilməsi üçün aşağıdakı redaksiyada dəyişikliklər irəli sürülür:

«207.1.2. ... bu mümkün olmadıqda 10 (on) gündən, mütəxəssis təliqəsinin alınması ilə əlaqədar 20 (iyirmi) gündən ... »;

«207.4. ... ərizəçilərdən əlavə sənədləri, onlardan və digər şəxslərdən izahatları tələb edər, prosessual məcburiyyət tələb etməyən hallarda məkan və predmetlərin (canlı insanlar istisna olmaqla) müayinəsini apara, mütəxəssislərdən təliqələr ala bilər. Tərədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatlara baxılarkən istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi, habelə prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi qadağandır».

5. Müəllif tərəfindən işin məzmununda bir sıra istintaq hərəkətlərinin – dindirmənin, baxışın, istintaq eksperimentinin, ekspertizanın prosessual formasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində konkret qanunvericilik təklifləri irəli sürülür və onlar əsaslandırılır.

6. Konstitusiyaya Məhkəməsi bir sıra prosessual hüquq institutlarının prosessual formasının düzgün dərk və tətbiq edilməsində, Milli Məclis tərəfindən bəzi prosessual institutların prosessual formasının təkmilləşdirilməsi işinin stimullaşdırılmasında, Konstitusiyaya uyğun gəlməyən prosessual formaların ləğv edilməsində, qanunlarda müəyyən edilməmiş, lakin ictimai münasibətlərin tənzim edilməsi üçün obyektiv ehtiyac duyulan prosessual formaların müvəqqəti şəkildə təsbit edilməsində və s. əhəmiyyətli işlər görünür. Bir sıra məsələlər üzrə Konstitusiyaya Məhkəməsinin Milli Məclisə qanunvericiliyi təkmilləşdirməyi tövsiyə etməsinə baxmayaraq, indiyə kimi qanunverici orqan tərəfindən həmin məsələlərin həllinin həyata keçirilməsi bir problem kimi qoyulur. Müəllif tərəfindən işin məzmununda həmin məsələlərin həlli yolları təklif edilir.

7. Müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində məhkəmə icraatının sadələşdirilməsi imkanları əsaslandırılır və bunun mümkün olduğu istiqamətlər və prosessual formalar təklif edilir. Qeyd edilir ki, milli cinayət mühakimə icraatında məhkəmə icraatının sadələşdirilməsi iki istiqamətdə mümkündür:

1) böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın məntiqi davamı olaraq həmin işlər üzrə hazırlanmış və məhkəməyə göndərilmiş materiallara məhkəmədə də sadələşdirilmiş prosedurlar daxilində baxılması və qərar qəbul edilməsi;

2) Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesinə «*təqsirin etirafı haqqında əqd*» institutunun gətirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, onun məzmununda ifadə edilmiş elmi müddəalar konseptual əhəmiyyət kəsb etməklə cinayət-prosessual hüquqda prosesual forma kateqoriyasının izah edilməsində istifadə edilə bilər. Əldə edilmiş nəticələr və onların əsaslandırılmasına həsr edilmiş təhlillər bu dissertasiyadan sonra yazılacaq digər dissertasiya işləri və sair tədqiqatlar üçün nəzəri baza kimi çıxış edə bilər. İşin məzmunundan, həmçinin tədris prosesində də istifadə etmək mümkündür. Dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti ondadır ki, işdə formulə edilmiş təkliflər milli cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi işində bilavasitə istifadə edilə bilər.

Tədqiqat nəticələrinin aprobeşiyası. Dissertasiya işinin mühüm aspektləri ilə əlaqədar məsələlər Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə (Ukraynada) nəşr olunmuş ("Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual problemləri", "Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri", "Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedoqoji xəbərləri", "Bakı Universiteti Xəbərləri", "Qanun", Право і суспільство (Kiyev) və s.) jurnallarda, habelə Ümummilli liderimiz H. Əliyevin anadan olmasının 87-ci il dönümünə həsr olunmuş «Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» mövzusunda hüquq fakültəsi professor-müəllim heyyyətinin, aspirant, dissertant və magistrantların X elmi-praktik konfransının, Ümummilli liderimiz H. Əliyevin anadan olmasının 88-ci il dönümünə həsr olunmuş «Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» mövzusunda XI Respublika elmi-praktik konfransının, Azərbaycan Respublikası doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının, «Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu və qanunçuluq – 2020: Gələcəyə baxış» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materiallarında çap olunmuş, tədqiqatın əsas müddəaları, nəticələri və tövsiyələri barədə məruzə edilmişdir. Dissertasiyada irəli sürülmüş qanunvericilik təklifləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə göndərilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya girişdən, üç fəsil, səkkiz yarım fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından və əlavədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissədə tədqiqatın aktuallığı, onun obyektinə və predmetinə, məqsədi və vəzifələri, metodoloji və nəzəri əsasları, elmi yeniliyi və müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobeşiyası və quruluşu barədə məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslində "Prosessual forma hüquqi kateqoriya kimi" adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. Birinci fəslin "Cinayət prosesində «prosessual forma» kateqoriyası" adlanan birinci paragrafında prosesual formanın nəzəri-konseptual xarakteristikası verilir və bu kateqoriya özünəməxsus əlamətlərinə görə səciyyələndirilir. Qeyd edilir ki, cinayət-prosessual hüquq dairəsinə həm milli, həm də xarici hüquq ədəbiyyatında

«prosessual forma» kateqoriyasından geniş istifadə edilsə də, onun vahid anlayışı, özündə ehtiva etdiyi elementlərin sistemi və məzmunu barədə fikir müxtəlifliyi hələ sürməkdədir. Hüquq ədəbiyyatında bu barədə bildirilmiş fikirlərin təhlili göstərir ki, sovet cinayət prosesini konseptiyasına əsaslanmasına baxmayaraq, prof. C.H. Mövsümovun mövqeyi metodoloji əsas – tədqiqatın əsaslandığı təməl nəzəri tezis kimi müasir dövr üçün də aktual olaraq qalmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, müstəqillikdən sonra prof. M.Ə. Cəfərquliyev tərəfindən hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesini» dərslərində də prof. C.H. Mövsümovun mövqeyi dəstəklənmişdir. Paradoksal olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, «prosessual forma» kateqoriyası prosesualist-tədqiqatçıların deyil, ümumi hüquq nəzəriyyəsi sahəsinin mütəxəssisləri tərəfindən işlənilib hazırlanmış bir kateqoriyadır. Nəzəriyyədə müxtəlif məzmunlarda izah verildikdən sonra həmin kateqoriyadan prosesual hüquq sahələrinin tədqiqatçıları da istifadə etməyə başlamışdılar. Doktrinal dövriyyəyə «prosessual forma» kateqoriyası konkret prosesual sahəyə münasibətdə deyil, ümumiyyətlə hüquqa, daha dəqiq desək, hüquqi prosesə münasibətdə buraxılmışdır və hüquqi prosesin «prosedurluluq» aspektini vurğulayaraq, konkret maddi-hüquqi nəticəyə nail olmanı təmin edən prosedur xarakterli tələblərin, şərtlərin məcmusu kimi başa düşürdü. Məhz bundan sonra prosesual formadan artıq ayrı-ayrı prosesual hüquq sahələrinin nəzəri əsaslarında istifadə edilməyə və cinayət mühakimə icraatının prosesual formasından söhbət aparılmağa başlanmışdır.

Bu paragrafda, həmçinin, qeyd edilir ki, «prosessual forma» kateqoriyasının qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə necə təzahür olunduğu haqqında məsələ də zəruridir. «Prosessual forma» nəzəri kateqoriya olduğu üçün normativ səviyyədə terminologiya baxımından fərqli şəkillərdə təzahür oluna bilər. Bilavasitə «prosessual forma» terminindən qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin yalnız bir maddəsində istifadə edilmişdir. Belə ki, AR CPM-in 301.1.2-ci maddəsinə əsasən, ittiham aktının, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın nəticələrinə dair yekun protokolda və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayətin *prosesual forma*-sına riayət edildikdə, məhkəmə baxışı təyin edilə bilər. Başqa maddələrdə sadəcə «forma» terminindən istifadə edildiyinin şahidi olmaq mümkündür (məsələn, AR CPM-in 52.3, 134.1, 135.1-ci və s. maddələri). Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə «forma» termini, bir qayda olaraq, prosesual aktın zahiri əlamətini və müraciətin şəklini müəyyən etmək üçün istifadə edilir (məsələn, AR CPM-in 107.1, 122.3-cü və s. maddələri). Normativ səviyyədə prosesual formanın müəyyən edildiyi maddələrdə əsasən «qanunla müəyyən edilmiş qayda», «qanunda nəzərdə tutulmuş qayda», «qanunda nəzərdə tutulmuş hallar və qayda» ifadələri istifadə edilir. Normativ səviyyədə prosesual forma «şərtlər» termini ilə də ifadə edilir. (məsələn, AR CPM-in 75.2, 151.1, 211.3-ci və s. maddələri). Bəzən qanunda prosesual forma «əsaslar» termini ilə ifadə olunur (məsələn, AR CPM-in 10.2-ci maddəsi). Prosesual formanın qanunda təsbit edilməsinin daha bir

texnikası isə, prosessual ardıcılıq və müddət müəyyən edən «əvvəl», «sonra», «ərzində» və s. bunun kimi terminlərdən istifadə edilməsidir.

Həmin paraqrafda prosessual formanın aşağıdakı əlamətlərə malik olduğu əsaslandırılır: 1) cinayət prosesi üçün əvvəldən sonadək konkret prosessual forma xasdır – *əhatəlik əlaməti*; 2) cinayət prosesinin hər bir mərhələsi, onun hər bir mərhələsi daxilində həyata keçirilən hərəkətlər (istintaq hərəkətləri, məhkəmə hərəkətləri) və onların nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi konkret prosessual formada həyata keçirilir – *müfəssəllik əlaməti*; 3) prosessual forma cinayət prosesinin mərhələlərinin, hər bir mərhələnin daxilində həyata keçirilən hərəkətin və hər bir hərəkətin nəticəsinin rəsmiləşdirilməsinin həyata keçirilməsi şərtlərini, qaydasını və ardıcılığını müəyyən edir – *məntiqi ardıcılıq əlaməti*; 4) prosessual forma qanunla müəyyən edilir, prosessual formanın pozulması qanunun pozulması deməkdir – *normativlik əlaməti*.

Birinci fəslin “**Cinayət-prosessual formanın tarixi inkişaf tendensiyası**” adlanan ikinci paraqrafında Azərbaycanın əvvəllər qüvvədə olmuş cinayət-prosessual qanunvericiliyinin təhlili əsasında tarixi tədqiqat metodunun tətbiqi əsasında cinayət mühakimə icraatında prosessual formanın transformasiya tendensiyaları öyrənilmişdir.

Paraqrafda qeyd edilir ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində sovet cinayət prosesinin hüquqi konsepsiyası yeni-yeni formalaşmağa başlayırdı və bu konsepsiya, bir qayda olaraq, burjuva hüquq məktəblərinin nümayəndələri olan rusiyalı hüquqşünas alimlərin təlimlərinə əsaslanır, lakin hakim dairələr tərəfindən ona mümkün olduğu qədər ideoloji çalarlar verilirdi. Təsədüfi deyildir ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində mövcud olan cinayət prosesi avropasayağı cinayət prosesinə daha yaxın idi, yalnız əhəmiyyətli zaman keçdikdən sonra Kommunist Partiyasının təsirli işi nəticəsində sovet cinayət prosesində bir sıra hüquq institutlarından imtina edildi və onun özünəməxsus spesifik əlamətləri yarandı.

Azərbaycan SSR-in 1923-cü il tarixli CPM-də təsbit edilmiş cinayət-prosessual forma müasir dövr cinayət mühakimə icraatı ilə müqayisədə sadə, hətta müəyyən anlamda primitiv görünsə də, artıq həmin dövrdə cinayət mühakimə icraatının qanunla müəyyən edilmiş dəqiq prosedür qaydaları və ayrı-ayrı cinayət-prosessual hüquq institutlarının prosessual rejimi hüquqi tənzimləndirdi. Ümumiyyətlə, növbəti CPM-in qəbul edilməsinə kimi olan dövrü təsvir edərkən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-ci illərində Az. SSR-də və digər müttəfiq respublikalarda sovet hüquq sistemi konsepsiyasına, sosializm ideyalarına uyğun qanunvericilik bazasının formalaşması ilə, 30-cu illərdən müharibəyə qədərki dövr bu qanunvericiliyin intensiv «təkmilləşdirilməsi» – sadələşdirilməsi ilə, müharibə illəri cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşməsinin durğunluğu və daha çox nəzəriyyənin inkişafı ilə (müharibə illərində mühakimə icraatının prosessual formasında hərbi tribunalların aidiyyəti genişlənməmişdi, işlərə xalq iclasçılarının iştirakı olmadan baxılmasına yol verilmişdi və s. repress istiqamətə

dəyişikliklər baş vermişdi), 50-ci illər sovet cinayət prosesinin yeni prinsiplərinin və təməl institutlarının formalaşması ilə xarakterizə edilə bilər.

Azərbaycan SSR-in 1961-ci il tarixli CPM-də əvvəlki cinayət-prosessual qanunvericiliklə müqayisədə cinayət-prosessual forma əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmişdi. 1961-ci il tarixli CPM-in qəbul edilməsi ilə, ilk növbədə, cinayət işinin başlanması mərhələsinin prosessual formasında dəyişikliklər baş verdi: cinayət işi başlamağa səbəblərin dairəsi genişləndi, yalnız zərər çəkmiş şəxsin şikayəti ilə başlanılan cinayət işlərinin dairəsi differensiasiya edildi; cinayət işi başlamaq haqqında və cinayət işi başlamağı rədd etmək haqqında qərarların prosessual forması qanunla təsbit edildi; ilkin yoxlama institutunun «rüşeymləri» yarandı. İbtidai istintaqın prosessual formasının müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayan kateqoriya «ibtidai istintaq aparmanın ümumi şərtləri» təsbit edildi. İstintaq hərəkətlərinin dairəsi genişlənməmişdi: dindirmə, üzləşdirmə, tanınmaq üçün şəxsiyyətin və predmetlərin təqdim edilməsi, ekspertizanın aparılması, müqayisəli tədqiqat üçün nümunələr götürmə, axtarış, götürmə, şəxsi axtarış, poçt-teleqraf yazışmalarının götürülməsi, müayinə, şəxsi müayinə, meyitin müayinəsi, istintaq eksperimenti kimi istintaq hərəkətlərinin aparılmasının prosessual forması qanunda təsbit edilmişdi. Qətimkan tədbirlərinin sistemi genişlənməmiş, onların prosessual formasında dəyişiklik baş vermiş, subyektə görə differensiasiyası aparılmışdı və s.

Birinci fəslin “**Bəzi xarici dövlətlərin cinayət mühakimə icraatında prosessual formanın xüsusiyyətləri**” adlanan üçüncü paraqrafında bir sıra xarici dövlətlərin cinayət prosesində prosessual formanın maraqlı və spesifik əlamətləri öyrənilmişdir. Məlumdur ki, komparativistlər Azərbaycan Respublikasını Roman-Alman hüquq ailəsi daxilində avroasiya qrupu hüquq sistemində aid edirlər. Bununla belə, müasir AR cinayət prosesində İngilis-Sakson hüquq sistemində xas olan bir sıra institutların təsbit edildiyini söyləsək, yanılmırıq, bu səbəbdən, bu paraqrafda məhz iki əsas hüquq sistemi daxilində cinayət-prosessual formanın təzahür xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

İngilis-Sakson hüquq sistemli dövlətlərin nümayəndələrindən İngiltərə və ABŞ-ın cinayət prosesinin qısa xarakteristikası vasitəsilə bu hüquq sistemində cinayət-prosessual formanın xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına cəhd göstərilir. Qeyd edilir ki, İngilis cinayət prosesində əsas rolu məhkəmə icraatı oynayır və məhkəməyədək həyata keçirən fəaliyyət, bir qayda olaraq, cinayət-prosessual hüquqi tənzimləmədən kənar qalır. Odur ki, ingilis cinayət prosesində MDB dövlətləri üçün ənənəvi olan ibtidai araşdırma və onun növləri kimi təhqiqat və istintaq kateqoriyalı mövcud deyildir. İngiltərədə cinayət təqibinin həyata keçirilməsi təşəbbüsünün hər hansı bir dövlət orqanına məxsus olması məcburi deyildir və cinayət təqibi adi fiziki şəxslər tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Lakin belə şəxslər tərəfindən cinayət təqibinin həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri təxminən 150-yə yaxın müxtəlif qanunla müəyyən edilir və eyni zamanda, məhdudlaşdırılır ki, bu da cinayət təqibinin fiziki şəxslər tərəfindən aparılmasını

xeqli çətinləşdirir. ABŞ-da cinayət işinin başlanmasının prosessual formasından danışmaq çətinidir, çünki ABŞ cinayət prosesində cinayət işinin başlanması haqqında qərarın kim tərəfindən qəbul edilməli olması və ya ümumiyyətlə, belə qərarın rəsmiləşdirilməli olmasına dair müddəə nəzərdə tutulmamışdır. ABŞ-da cinayətlərin istintaqı ilə detektiv adlanan xüsusi vəzifəli şəxslər məşğul olurlar. Polis araşdırmaları prosessual normalarla deyil, idarədaxili normativ aktlarla tənzimlənir, amma polisin hərəkətləri üzərində bir sıra prosessual qadağalar mövcuddur.

Roman-Alman hüquq sistemi daxilində cinayət mühakimə icraatında prosessual formanın əlamətlərinə alman və fransız cinayət proseslərinin xarakteristikası vasitəsilə baxmağı məqsəduyğun hesab edilmişdir. Almaniyada cinayət işinin başlanması müstəqil mərhələ kimi mövcud deyil, ibtidai araşdırmanın yeganə növü isə təhqiqatdır və bu təhqiqatın prosessual forması müəyyən mənada MDB ölkələrində cinayət mühakimə icraatında mövcud olan istintaqaqədərki yoxlama ilə eyniləşdirilə bilər. Alman cinayət prosesində ibtidai araşdırma hazırlıq xarakteri daşıyır və bu mərhələdə şifahilik və bilavasitəlik prinsipləri tətbiq olunmur. Almaniyada prosessual formasına görə sübutetmənin iki prosessual forması fərqləndirilir: a) ciddi sübutetmə – yalnız məhkəmə araşdırması mərhələsində həyata keçirilir, təqsir və cəza məsələlərinin həll edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən faktların müəyyən edilməsindən ibarətdir; b) sərbəst sübutetmə – qanunla tənzim edilmir və dəqiq prosessual forma ilə bağlı deyildir, və bu zaman faktların sübut edilməsi barəsində vəsatətlər qanun əsasında deyil, cinayət təqibi orqanları və məhkəmənin müstəqil mülahizəsi əsasında həll edilir.

Fransada ibtidai istintaq məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirildiyi üçün cinayət işinin başlanması üçün əsasların müəyyən edilməsinə yönəlmiş məhkəməyəqədərki fəaliyyətin prosessual forması polis təhqiqatının aparılmasıdır. Fransada polis təhqiqatı cinayət haqqında məlumatın alınması və ya aşkar edilməsi ilə başlayır və prokuror tərəfindən cinayət təqibinin başlanması üçün əsasların olub-olmaması haqqında qərarın qəbul edilməsi ilə başa çatır. Fransada məhkəmə orqanları iki qrupa bölünür: cinayət işlərinə mahiyyəti üzrə baxan orqanlar, yəni *juridictions de jugement* və ibtidai istintaqı həyata keçirən orqanlar, yəni *juridictions d'instruction*. İbtidai istintaqı həyata keçirən məhkəmə orqanları aidiyyatına görə ümumi və ixtisaslaşdırılmış istintaq orqanlarına bölünür. Ümumi aidiyyatlı iki istintaq orqanı mövcuddur: istintaq hakimi və istintaq kamerası. İxtisaslaşdırılmış ibtidai istintaq orqanlarına yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə hakimi və istintaq hakimini, hərbi məhkəmələrdə istintaq hakimi və istintaqa nəzarət palatasını və istintaq komissiyasını aid edirlər. Fransa prokurorluğunun isə əsas funksiyası cinayət təqibidir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Prosessual formanın vahidliyi, onun differensiasiya və unifikasiyasının konseptual problemləri**” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. “**Cinayət-prosessual formanın vahidliyi tələbinin hüquqi mahiyyəti**” adlanan birinci paragrafda cinayət-prosessual for-

manın vahidliyi ideyasının hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipi kontekstindən izah edilməsinə cəhd edilir.

Prosessual formanın vahidliyi cinayət prosesinin bütün işlər və bütün şəxslər barəsində eyni vahidliyi qaydalarda aparılmalı olmasına dair tezi isə ifadə edən kateqoriyadır. Bu tezin sistemyaradıcı əhəmiyyəti onun antitezisizinə nəzər salmaqla müəyyən edilə bilər. Belə ki, hər bir iş üzrə icraatın fərqli prosessual qaydalarda həyata keçirilməli olması tezi bütünlükdə cinayət prosesinin vahid sistemini, onun prinsiplərinin ümumi hüquqi qüvvəsini, hüquq və azadlıqların bərabərliyi ideyasını istisna etmiş olur ki, bu da dövlət fəaliyyətinin bütün bir hissəsini – hüquq-mühafizə və cinayət ədliyyəsinə tamamilə nizamsız, xaos bir hadisəyə çevirir. Deməli, cinayət-prosessual formanın vahidliyi, ilk növbədə, cinayət prosesinin özünün vahid sistemi ilə şərtlənir.

Prosessual formanın vahidliyi tələbi həm normativ, həm də doktrinal səviyyədə birmənalı olaraq qəbul edilsə də, o, cinayət prosesinin yeknəsəqliyi kimi başa düşülməməlidir və vahid sistemin daxili qanunauyğunluqlarına zidd olmayan hallarda sistemin daha səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə prosessual formanın fərqləndirilməsinə yol verilməlidir. Başqa sözlə, cinayət-prosessual formanın vahidliyi tezi onun differensiasiyası imkanlarını istisna etmir, əksinə belə differensiasiyanın əsaslarını və hədlərini müəyyən etmək üçün qiymətləndirici kriteriya kimi çıxış edir.

Cinayət-prosessual formanın vahidliyi ideyası özünü cinayət prosesinin təməl müddəələrindən – prinsiplərindən birində, yəni hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi tezisində biruzə verir. Konstitusion prinsip olmaqla, o, cinayət ədliyyəsinə bütünlükdə aiddir və odur ki, həmin prinsip bu sahəyə münasibətdə özünü maddi və prosessual aspektlərdə biruzə verir. Təsadüfi deyildir ki, hüquq bərabərliyi prinsipi həm AR CPM-in 11-ci maddəsində, həm də AR CM-in 6-cı maddəsində təsbit edilmişdir. Eyni ideyalardan bəhrələnməklərinə baxmayaraq, sahəvi prinsip kimi formulə edilmələri zamanı onların hər birində məntiqi vurğu fərqli məqamların üzərinə qoyulmuşdur.

İkinci fəslin birinci paragrafında AR CPM-in 11-ci maddəsi ciddi təhlil edilmiş və həmin maddədə bir qısa qüsurlar müəyyən edilmişdir. Təhlilin nəticəsi kimi, həmin maddənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra təkliflər işlənilib hazırlanmış və onlar, müdafiəyə təqdim edilən müddəalar sırasına aid edilmişdir.

İkinci fəslin “**Cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası prosessual formanın differensiasiya şərti kimi**” adlanan ikinci paragrafında cinayət ədliyyəsi sistemində maddi-hüquqi və prosessual-hüquqi differensiasiya-yanın qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilmişdir. Həmin paragrafda qeyd edilir ki, cinayət-prosessual hüquqda differensiasiyadan danışarkən cinayət-hüquqi differensiasiya məsələsinə toxunmaq mümkün deyil, çünki hazırkı cinayət mühakimə icraatı sistemində prosessual differensiasiya-nın əsasında bir çox hallarda məhz maddi hüquqi differensiasiya durur. Hər hansı bir əməlin və

onu törətmiş şəxsin cinayət mühakimə icraatının predmeti kimi çıxış etməsi üçün ilk şərt onun qanunla (yəni Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi) ilə cinayət hesab edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi cinayətin anlayışını müəyyən edəndən dərhal sonra cinayətlərin təsnifatını aparır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş əməllər (hərəkət və ya hərəkətsizlik) xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə bölünür. Deməli, hər şeydən öncə, Cinayət Məcəlləsi əməlin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə onların differensiasiyasını aparır. Belə olan təqdirdə məntiqi sual yaranır: *Bu maddi hüquqi differensiasiyanın hər hansı prosessual differensiasiya üçün əhəmiyyəti varmı?* Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin sistemli və kompleks təhlil edilməsi bu suala əminliklə cavab verməyə imkan verir: *Bəli, cinayətlərin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə maddi hüquqi differensiasiyası prosessual differensiasiyanın əsası kimi çıxış edir.* Hesab edirik ki, ifadə etdiyimiz bu tesiz öz arqumentasiyasını qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin bir sıra norması təmsalında tapa bilər. Məsələn, AR CPM-in 92.3.7-ci maddəsinə əsasən, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə xüsusilə ağır cinayət törətməsi istinad edildikdə cinayət prosesində müdafiəçinin iştirakı təmin olunmalıdır. Cinayətlərin maddi hüquqi təsnifatına görə differensiasiyası əsasında prosessual formanın differensiasiyasına ən bariz nümunə isə, təhqiqatın prosessual formasının differensiasiyasıdır. Məlumdur ki, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyində böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək icraatın sadələşdirilmiş (başqa sözlə, *prosessual müddətinə, rejiminə, yekun aktının prosessual formasına və s. görə differensiasiya edilmiş – müəllif*) icraatının müstəqil forması nəzərdə tutulmuşdur.

Cinayətlərin kateqoriyalarına görə maddi hüquqi differensiasiyası prosessual differensiasiyayı şərtləndirən yeganə amil deyildir, bəzən sırf cinayət hüquqi kateqoriya olan təqsirin də maddi hüquqi differensiasiyası (*əməlin qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayət kimi qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur*) prosessual normanın qurulması zamanı müəyyən edici faktor kimi çıxış edir. Məsələn, AR CPM-in 435.4.3-cü maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs ağır və ya xüsusilə ağır cinayətin, habelə ağır nəticələrə səbəb olan zor tətbiq etməklə qəsdən törədilmiş cinayətin və ya digər ağır cinayətin təkrarən törədilməsində təqsirli bilinmədiyi halda onun azadlıqdan məhrum edilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Bundan başqa, cəza təyinetmə prosesində də maddi hüquqi və prosessual differensiasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi aşkar hiss edilir və ardıcılığı əks etdirmək üçün, sxematik olaraq bu əlaqə legislativ (ingiliscə *legislate* – qanun vermək, qanunlaşdırmaq sözündən) (*legislativ differensiasiya dedikdə, cinayət qanununun Xüsusi hissəsinin normalarının sanksiyalarında qanunverici orqan tərəfindən aparılmış fərqləndirmə nəzərdə tutulur – müəllif*)

→ diskresion (latın dilində *discretio* – qərar, mülahizə sözündən) (*diskresion differensiasiya dedikdə, bilavasitə hüquq tətbiq etmə prosesində hüquq normasını tətbiq edən subyektin mülahizəsinə görə aparılan fərqləndirmə nəzərdə tutulur – müəllif*) differensiasiyalar əlaqəsi kimi izah edilə bilər.

Legislativ differensiasiya artıq cinayət qanunun özündə aparılmış olur. Belə differensiasiya ayrı-ayrı cinayətlərə görə cəza müəyyən edən normaların sanksiya hissəsində cəzaların növləri və onların aşağı-yuxarı həddinin müəyyən edilməsində təzahür olunur. Legislativ differensiasiya cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının maddi hüquqi tərəfini ifadə edir, onun vasitəsilə qanunvericilik bu və ya digər cinayətə görə işin hallarından və cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyətindən asılı olaraq təyin edilməsinə yol verilən minimal və maksimal cəza növünü və hədlərini müəyyən edir. Lakin legislativ differensiasiya universal xarakter daşdığına görə, konkret cinayət işi üzrə konkret şəxsin təqsiri sübut edildiyi halda ona təyin edilməli olan cəzanın konkret həcmi müəyyən edə bilmir. Ümumiyyətlə, cinayət məsuliyyətinin legislativ differensiasiyası konkret iş üzrə cəzanın necə fərdiləşdirilməli olması sualına cavab vermir. Məhz bu zaman cinayət məsuliyyətinin diskresion differensiasiyası dövrüyyəyə daxil olur. Cəza təyinetmə prosesində diskresion differensiasiya AR CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarının öz quruluşu ilə şərtlənir. Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin normasının sanksiyasında cinayətə görə cəzanın alternativ növlərinin, konkret cinayətə görə cəzanın hər biri üçün maksimal hədlərin, bəzən cəzaların minimal və maksimal hədlərinin eyni zamanda nəzərdə tutulması, bütün bunlarla yanaşı, qanunun tələblərinə görə şəxsə ədalətli və fərdiləşdirilmiş cəza tətbiq edilməli olmasına dair müddəa cəza təyini zamanı hüquq tətbiq etmə subyektinə qanunla yol verilən alternativlər arasında seçim etməkdə müəyyən müstəqillik verilməsinə, başqa sözlə, cəza təyinetmə prosesində diskresion differensiasiyayı qaçılmaz edir.

İkinci fəslin “**Cinayət-prosessual formanın unifikasiyası məsələləri**” adlanan üçüncü paragrafında prosessual formanın vahidliyi ideyası qanunçuluq prinsipi kontekstindən izah edilir. İlk növbədə, AR CPM-in 10.1-ci maddəsində sadalanan dörd mənbə növünün hər birinin cinayət-prosessual formaya təsiri məsələsinə aydınlıq gətirilir. AR CPM-in 10.3-cü maddəsi kontekstində Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun qəbul etdiyi qərarların cinayət-prosessual formaya təsiri məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bir sıra məsələlər üzrə Konstitusiyaya Məhkəməsinin Milli Məclisə qanunvericiliyi təkmilləşdirməyi tövsiyə etməsinə baxmayaraq, indiyə kimi qanunverici orqan tərəfindən həmin məsələlərin həllinin həyata keçirilməsi bir problem kimi qoyulur.

Göstərilir ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin «Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sorğusuna əsasən CPM-in 43.1.1, 314.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibindən imtina etdikdə» müddəasının şərh edilməsinə dair» 15 fevral 2008-ci il tarixli Qərarı ilə CPM-də dövlət ittihamçısının məhkəmə baxışın-

da təqsirləndirilən şəxsin əməlini cinayət qanununun daha yüngül cəza nəzərdə tutan norması ilə tövsifinə dair hüququnun və onun həyata keçirilməsi üsullarının tənzimlənməsi Milli Məclisə tövsiyə olunmuşdur, lakin bu tövsiyəyə indiyə kimi Milli Məclis tərəfindən reaksiya verilməmişdir. İşin məzmununda əsaslandırılmışdır ki, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən irəli sürülən tövsiyənin normativ qaydada həlli Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 318.1-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda əlavənin edilməsi yolu ilə mümkündür: «... *Məhkəmə baxışı zamanı dövlət ittihamçısı mövqeyini əsaslandırmaqla məhkəməyə təqsirləndirilən şəxsin əməlinin cinayət qanununun daha yüngül cəza nəzərdə tutan norması ilə tövsif etməyi təklif etmək hüququna malikdir. Məhkəmə tərəflərin fikrini dinləməklə bu təklif haqqında qərar qəbul edir. Dövlət ittihamçısının təklifi məhkəmə tərəfindən qəbul edilmədiyi halda ictimai ittiham üzrə məhkəmə baxışı zamanı dövlət ittihamçısının əməlin cinayət qanununun daha yüngül cəza nəzərdə tutan norması ilə tövsif edilməsi təklifi məhkəmə tərəfindən dövlət ittihamçısının təklifində irəli sürüləndən daha ağır cəza nəzərdə tutan cinayət qanunu norması üzrə məhkəmə aktı qəbul olunmasını istisna edir*».

Bəzi hallarda Konstitusiya Məhkəməsi *müvəqqəti prosessual forma* müəyyən etmiş olsa da, məsələnin yekun olaraq, Milli Məclis tərəfindən həll edilməli olmasını nəzərdə tutmuş, lakin Milli Məclis bu qərarlara reaksiya verməmişdir. Belə ki, Konstitusiya Məhkəməsinin «CPM-in 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair» 12 may 2009-cu il tarixli Qərarında qanunverici tərəfindən CPM-də *müvafiq dəyişikliklər edilənə qədər* nəzərə alınmalı olan müddəalar göstərilmişdir. Konstitusiya Məhkəməsinin «CPM-in 512.2 və 519.0.4-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» 10 fevral 2012-ci il tarixli Qərarında, həmçinin, göstərilmişdir ki, CPM-in qeyd olunan maddələri *qanunvericilik qaydasında təkmilləşdirilənədək* həmin müddəalar qeyd olunan Qərarada formalaşmış hüquqi mövqeyə uyğun tətbiq edilməlidir.

Bunlardan başqa, Konstitusiya Məhkəməsinin «CPM-in 158.3-cü maddəsinin bəzi müddələrinin, 158.4 və 290.3-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» 10 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarı ilə təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin cinayət işinin materialları ilə tanış olma müddətində təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanması əsaslarının müəyyən edilməsi, həmçinin, cinayət işinin məhkəməyə göndərildiyi gündən və məhkəmənin hazırlıq iclasınadək təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanılmasının hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunmuşdur. İşin məzmununda həmin tövsiyələrin həlli üçün CPM-ə aşağıdakı əlavələrin edilməsi təklif olunur: «158.2.5. *Təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin cinayət işinin materialları ilə tanış olma müddəti*»; «298.6. *Məhkəməyə daxil olmuş cinayət işi üzrə həbsdə saxlanılan şəxs mövcud olarsa, hazırlıq iclası keçirilənədək, gecikdirilmədən məhkəmənin sədri və ya onun tapşırığı ilə məhkəmənin digər hakimi tərəfindən qətimkan tədbirinin qüvvədə saxlanması, ləğv*

edilməsi və ya dəyişdirilməsi barədə məsələ həll edilir. Qətimkan tədbirinin qüvvədə saxlanması, ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi barədə məsələnin həlli zamanı həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin iştirak etmək hüququ vardır. Hazırlıq iclasınadək qətimkan tədbirinin qüvvədə saxlanması, ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi barədə məsələyə baxılarkən, məhkəmənin hazırlıq iclasında həll edilməli olan digər məsələlərə münasibət bildirilmir».

Nəhayət, son misal kimi Konstitusiya Məhkəməsinin «CPM-in 107.4-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» 31 may 2012-ci il tarixli Qərarını göstərmək olar. Həmin qərara əsasən, CPM-in 107.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cərimənin tətbiq edilməsi əsaslarının məhkəmə müdafiəsi təminatı və hüquqi müəyyənlik prinsipləri baxımından təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunmuşdur. Bu tövsiyə də qanunverici orqan tərəfindən indiyə kimi nəzərə alınmamışdır. Müəllif tərəfindən məsələnin həlli yolu kimi CPM-ə aşağıdakı məzmununda yeni maddənin əlavə edilməsi təklif edilir:

«Maddə 178-1. Pul cəriməsi

178-1.1. Məhkəmənin qərarı ilə cinayət prosesinin öz hüquqlarından sui-istifadə edən və ya məhkəmə iclasında qaydanı kobud surətdə pozan iştirakçılara bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və məbləğdə pul cəriməsi tətbiq edilə bilər.

178-1.2. Məhkəmənin pul cəriməsinin tətbiq edilməsi haqqında qərarından apellyasiya instansiyası məhkəməsinə şikayət verilə bilər. Məsələyə dair apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qərarı qətidir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “**Ayrı-ayrı icraatların prosessual formasının təkmilləşdirilməsi məsələləri**” adlanır və iki paragrafdan ibarətdir. “**Məhkəməyədək icraatın prosessual formasının təkmilləşdirilməsi**” adlanan birinci paragrafında cinayət işinin başlanması mərhələsinin və ibtidai istintaq mərhələsinin sütununu təşkil bir sıra istintaq hərəkətlərinin prosessual forması təhlil edilmiş, onların problemləli məqamları müəyyən edilmiş və həmin problemlərin aradan qaldırılması yolları işlənib hazırlanmışdır.

Cinayət işinin başlanması mərhələsinin ənənəvi problemi cinayətlər haqqında ərizə və məlumatların yoxlanması vasitələrinin məhdudluğudur. Məhz belə məhdud imkanlar səbəbilə cinayət işinin başlanması mərhələsində ibtidai istintaqa xas olan prosessual vasitələr – hadisə yerinə baxış istintaq hərəkəti və ekspertizanın təyin edilməsi istintaq hərəkəti tətbiq edilməli olur. Biz, cinayət işinin başlanması mərhələsində hadisə yerinə baxış və ekspertizanın təyin edilməsi istintaq hərəkətlərindən imtina edilməsini, onların əvəzinə eyni qnoşoloji əsaslara malik olan, lakin fərqli cinayət-prosessual formalarda təzahür olunan *müayinə* və *mütəxəssis təliqəsinin alınması* kimi prosessual hərəkətlərin qanunda təsbit edilməsini təklif edirik.

Üçüncü fəslin birinci paragrafında, həmçinin, bir sıra istintaq

hərəkətlərinin də mövcud prosessual formasına tənqidi yanaşılmışdır. Bu paraqrafda aparılan təhlillər əsasında bir sıra konkret qanunvericilik təklifləri formulə edilmişdir. Belə ki, dindirmə istintaq hərəkətinin prosessual formasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə AR CPM-in 226 və 228-ci maddələrinə aşağıdakı əlavələrin edilməsi təklif edilir: «226.5. *Dindirmə istintaq hərəkəti fasiləsiz olaraq 4 saatdan artıq davam edə bilməz. Dindirmə zamanı dindirilən şəxsə yönəldici sualların verilməsi qadağandır*»; «228.5. *Yetkinlik yaşına çatmayan şahidin (zərər çəkmiş, şübhəli, təqsirləndirilən şəxslərin) dindirilməsi müddəti həkim, pedoqoq, psixoloq kimi mütəxəssislərdən birinin fikri öyrənilməklə maksimal 4 saat limitində müstəntiq tərəfindən müəyyən edilir*».

Baxış istintaq hərəkətinin prosessual formasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə AR CPM-in 236.3-cü maddəsinə aşağıdakı redaksiyada yeni cümlənin əlavə edilməsi təklif edilir: «*Hadisə yerinə baxışın aparılmasında iştirak edən hal şahidlərinin hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti baxış başlamamışdan əvvəl izah edilməli və bu haqda qeyd protokola daxil edilməlidir. Müvafiq qeydlər hal şahidlərinin imzası ilə təsdiq edilir*». Eyni zamanda, maddədə mötərizə içərisində verilmiş «hal şahidlərinin iştirak etdiyi halda» ifadəsinin maddədən çıxarılması məqsəddəyüqun hesab edilir.

İstintaq eksperimentinin prosessual formasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə AR CPM-in 262-ci maddəsinin məzmununa aşağıdakı redaksiyada əlavələrin edilməsi təklif edilir: «262.1. ... *Təcrübə və digər tədqiqat hərəkətləri aparılarkən eksperiment güman edilən şəraitə maksimum dərəcədə yaxın həyata keçirilməlidir*»; «262.5. ... *İstintaq eksperimenti zamanı təcrübə və digər tədqiqat hərəkətləri aparılarkən eksperimentin güman edilən şəraitə maksimum dərəcədə yaxınlaşdırılması yeni cinayətin baş verməsinə səbəb olmamalıdır*».

Ekspertizanın prosessual formasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə AR CPM-in 118 və 268-ci maddələrində müvafiq əlavələrin edilməsi təklif edilir:

«*Maddə118. Ekspertə (ekspert idarəsinin rəhbərinə) etiraz*

118.1. *Ekspert (ekspert idarəsinin rəhbəri) aşağıdakı hallarda cinayət prosesində iştirak edə bilməz:*

118.1.1. *bu Məcəllənin 109.1.3-109.1.8-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş halların hər hansı biri mövcud olduqda;*

118.1.2. *qanuna və ya məhkəmənin hökmünə əsasən onun ekspert (ekspert idarəsinin rəhbəri) olmaq hüququ olmadıqda;*

...

118.3. *Ekspertə (ekspert idarəsinin rəhbərinə) etiraz aşağıdakı qaydada həll edilir*»;

«*Maddə 268. Ekspertizanın təyin edilməsi və aparılması zamanı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, eləcə də zərər çəkmiş şəxsin hüquqları*

268.1. *Müstəntiqin qərarına əsasən ekspertizanın təyin edilməsi və aparılması zamanı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, eləcə də zərər çəkmiş*

şəxs aşağıdakı hüquqlara malikdir: ... ».

“**Məhkəmə icraatının prosessual formasının təkmilləşdirilməsi** adlı ikinci paraqrafda cinayət prosesinin məhkəmə mərhələsinin müasir inkişaf tendensiyaları nəzərə alınmaqla bu mərhələnin təkmilləşdirilməsi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Paraqrafda qeyd edilir ki, məhkəmə icraatının sadələşdirilməsi – dairəsi qanunla müəyyən edilən işlər üzrə və ya qanunla müəyyən edilmiş şərtlərin mövcudluğu hallarında məhkəmə baxışı mərhələsinin differensiasiya edilmiş qaydada həyata keçirilməsidir. Müasir dövrdə daha çox anqlo-sakson hüquq sistemli dövlətlər üçün xarakterik olduğu hesab edilən sadələşdirilmiş məhkəmə icraatı forması Azərbaycan cinayət prosesi tarixi üçün yad deyildir, çünki 1923-cü il tarixli Az. SSR Cinayət-üsuli mühakimə Məcəlləsində Xalq Məhkəməsinin növbətçi otaqlarında mahiyyətcə eyni icraat forması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Respublikasının müasir cinayət prosesinin quruluşunu nəzərə almaqla, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, milli cinayət mühakimə icraatında məhkəmə icraatının sadələşdirilməsi iki istiqamətdə mümkündür:

1) böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın məntiqi davamı olaraq həmin işlər üzrə hazırlanmış və məhkəməyə göndərilmiş materiallara məhkəmədə də sadələşdirilmiş prosedurlar daxilində baxılması və qərar qəbul edilməsi;

2) Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesinə «*təqsirin etirafı haqqında əqd*» institutunun gətirilməsi.

Bu paraqrafda, həmçinin, yuvenal ədliyyə problemi nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, cinayət qanununu pozduqlarına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə davranış qaydaları, onların barəsində cinayət təqibinin həyata keçirilməsi, xüsusən də bu şəxslər barədə cinayət mühakiməsinin aparılması son illərdə bütün dünyada, xüsusilə də post-sovet dövlətlərində aktual məsələlərdəndir. Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayət işləri üzrə cinayət mühakimə icraatı bu kateqoriyadan olan şəxslərə aid edilmiş müasir beynəlxalq hüquqi aktlara uyğun formada təşkil edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 29 noyabr 1985-ci il tarixli yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində ədalət mühakiməsinin icrasına aid minimal standart qaydaları – Pekin qaydaları, bu kateqoriya şəxslər barəsində cinayət mühakimə icraatının xüsusiyyətlərinin müəyyən edən əsas beynəlxalq normativ akt hesab edilir. Həmin qaydalar 31 may 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində cinayət mühakimə icraatının xüsusiyyətlərini əks etdirən daha bir beynəlxalq akt «Uşaq hüquqları haqqında 20 noyabr 1989-cu il tarixli konvensiya»dır ki, bu konvensiya uşaq hüquqlarını əks etdirən əsas beynəlxalq sənəd hesab edilir. Həmin konvensiya uşaqların yəni, 18 yaşına çatmayan şəxslərin hər sahədə hüquqlarını elan və təmin etdiyi kimi, cinayət mühakimə icraatında da onların hüquqlarının

dairəsini müəyyən edir. Belə ki, konvensiyanın 40-cı maddəsi cinayət qanunvericiliyini pozmuş şəxslərin hüquq və təminatlarına həsr edilmişdir.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, AR CPM-in L fəslinin təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, mili qanunvericilik yetkinlik yaşına çatmayanların bərasində cinayət mühakimə icraatının prosessual formasını müəyyən edərək beynəlxalq norma və prinsipləri tam nəzərə almışdır. Bununla belə, hesab edirik ki, Azərbaycanda yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə ixtisaslaşmış Yuvenal Məhkəmələrin yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Nəticə hissədə dissertasiya tədqiqatı zamanı aparılmış təhlili və ümumiləşdirmələr, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələr qısa və sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edilmişdir.

Əlavədə təcrübi işçilər arasında aparılmış rəy sorğusunun məzmunu və nəticələri yerləşdirilmişdir.

Dissertasiya tədqiqatı ilə bağlı müəllifin aşağıdakı **elmi əsərləri** çap edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində prosessual forma və onun əsas cəhətləri // Ümummilli liderimiz H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci il dönümünə həsr olunmuş “Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri” mövzusunda hüquq fakültəsi professor-müəllim heyyyətinin, aspirant, dissertant və magistrantların X elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2010, 14-15 may, s. 186-188

2. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində prosessual forma: konseptual yanaşma // Qanun elmi hüquq jurnalı, № 08 (196), Bakı, 2010, s. 88-98

3. Prosessual formanın ümumi və spesifik xassələri // Qanun elmi hüquq jurnalı, № 09 (197), Bakı, 2010, s. 90-102

4. Cinayət prosesinin vahidliyi və prosessual formanın differensiasiyası // Qanun elmi hüquq jurnalı, № 10 (198), Bakı, 2010, s. 68-77.

5. Prosessual formaların differensiasiyasının unifikasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi // Qanun elmi hüquq jurnalı, № 11-12 (199-200), Bakı, 2010, s. 55-64

6. Ekspert rəyi və ifadələrinin prosessual forması haqqında // Ümummilli liderimiz H.Əliyevin anadan olmasının 88-ci il dönümünə həsr olunmuş «Dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri» mövzusunda XI Respublika elmi-praktik konfransının materialları. II cild, Bakı, 2011, 11-12 may, s. 191-195

7. Cinayət-prosessual forma: mahiyyəti və əhəmiyyəti // Azərbaycan Respublikası doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2011, I cild, s. 337-338

8. 1923-1961-ci il tarixli Cinayət-Prosessual Məcəllələrində prosessual formanın tarixi inkişaf tendensiyaları // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, elmi analitik və praktik jurnal, Bakı, 2011, № 4 (28), s. 197-201

9. Təqsirin etirafı barədə əqd institutunun Azərbaycan Respublikasının

cinayət prosesində perspektivləri // Odlar yurdu universitetinin elmi-pedoqoji xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2012, № (34)

10. Cinayət-prosessual forma kateqoriyasına elmi yanaşma: nəzəri təhlil // Bakı Universiteti xəbərləri, Bakı, 2012, № 3, s. 92-99

11. Hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prosessual formanın vahidliyini təsbit edən prinsip kimi // Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri, Bakı, 2012, № 57

12. Некоторые суждения о понятии процессуальной формы в уголовном судопроизводстве // Право і суспільство. Науковий журнал. Киев, 2012, № 3, с. 234-238

13. Cinayət işinin başlanmasının prosessual formasının təkmilləşdirilməsi barədə mülahizələr // “Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu və qanunçuluq-2020: Gələcəyə baxış” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2012, 11-12 iyun, s. 275-279.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа на тему «Процессуальная форма в уголовном процессе Азербайджанской Республики и направления ее совершенствования», представленная Махаммедом Аххалшукюр оглы Пашазаде на соискание ученой степени доктора философии по праву по специальности 5612.01 – «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность», посвящена современным концептуальным и практическим проблемам уголовно-процессуальной формы в системе криминальной юстиции Азербайджанской Республики. Основной целью диссертационной работы является разработка конкретных предложений по совершенствованию законодательства, на основе анализа существующих ныне проблем в правовом регулировании отдельно взятых институтов досудебного и судебного производств.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы и приложения.

В первой главе, именуемой «Процессуальная форма как правовая категория», рассмотрены вопросы о содержании и сущности, также о признаках самой категории «процессуальная форма», исследована тенденция исторического развития уголовно-процессуальной формы, также изучены особенности процессуальной формы в уголовном судопроизводстве некоторых зарубежных стран.

Во второй главе, именуемой «Концептуальные проблемы единства процессуальной формы, ее дифференциации и унификации», проанализированы такие вопросы, как правовое содержание требования о единстве уголовно-процессуальной формы, соотношение дифференциации уголовной ответственности с дифференциацией уголовно-процессуальной формы, и унификации уголовно-процессуальной формы.

В третьей главе, именуемой «Вопросы совершенствования процессуальной формы отдельных производств», рассмотрены некоторые проблемные вопросы совершенствования процессуального порядка стадии возбуждения уголовного дела, процессуальных форм некоторых следственных действий. В этой главе, также изучен вопрос о перспективе упрощения судебного производства.

В заключение обобщаются выводы, сделанные в диссертации.

SUMMARY

Mahammad Allahshukur oglu Pashazade's work «Procedural form in criminal trial of the Azerbaijan Republic and the direction of its improvement» for attaining the degree of Doctor of Philosophy in Law in the specialisation 5612.01 – «Criminal trial; criminalistics and judicial examination, operational search activity» is devoted to modern conceptual and practical problems of a criminal procedure form in system of criminal justice of the Azerbaijan Republic.

Main objective of dissertation work is development of specific proposals on legislation improvement, on the basis of the analysis of problems existing nowadays in legal regulation of separately taken institutes of pre-judicial and judicial productions.

Scientific novelty of the thesis is defined by the provisions submitted for protection and received by results.

Dissertation work consists of the introduction, three heads, the conclusion, the list of references and the appendix.

In chapter 1 called «A procedural form as legal category», questions of the contents and essence, also about signs of the category «procedural form» are considered, the tendency of historical development of a criminal procedure form is investigated, features of a procedural form in criminal legal proceedings of some foreign countries are also studied.

In chapter 2 called «Conceptual problems of unity of a procedural form, its differentiation and unification», are analysed such questions, as legal contents of the requirement about unity of a criminal procedure form, a ratio of differentiation of criminal liability with differentiation of a criminal procedure form, and unification of a criminal procedure form.

In a chapter 3 called «Questions of improvement of a procedural form of separate productions», are considered some problem questions of improvement of a procedural order of a stage of initiation of legal proceedings, procedural forms of some investigative actions. In this chapter, the question of prospect of simplification of judicial production is also studied.

The conclusions drawn in the thesis are in summary generalized.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МАХАММЕД АЛЛАХШУКЮР оглы ПАШАЗАДЕ

**ПРОЦЕССУАЛЬНАЯ ФОРМА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
И НАПРАВЛЕНИЯ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

5612.01 – Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза,
оперативно-розыскная деятельность

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по праву

Баку – 2014

**Чапa имзаланмышдыр 23.04.2014
Кабыз форматы 60x84 1/16. Сайы 100.**

«Бақы Университети» няшрийаты, Бақы, АЗ 1148, З.Хялилов, 23.